

Målade Mariamirakler

Av Nils-Arvid Bringéus

Helena Edgren: Mercy and Justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish Medieval Wall-Paintings. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 100. Helsingfors 1993. 233 s., ill.

När en målare en gång dekorerade Fagerhults kyrka i norra Skåne gick arbetet bra så länge han målade Vår Herre och de saliga. Men när han avbildade djävulen och de fördömda kom hin onde själv och klandrade hans arbete. Till slut förbjöd djävulen honom att fortsätta, ty "du målar mig ju mycket räligare än jag är!" Målaren genmålde: "Nej, om jag så målar dig tio tusen gånger ledare än jag gör, så är du själv dock ännu mycket räligare, det ser jag!" Då blev hin flat och kom aldrig mer igen för att mästra målaren.

När jag för fyrtio år sedan infogade denna berättelse i en sågensamling (N.-A. Bringéus, Folkminnen från Örkeljungabygden, 1953, s. 78, 110) anade jag inte att den hade medeltida ursprung. Den förekommer redan som exempel i en samling benämnd *Sermones de tempore* från 1100-talet och ingår i cisterciensernas *Mari-ale magnus* och andra exempelsamlingar från 1200-talet till medeltidens slut. Också Nils Ragvaldsson, en av Vadstenakonventets mest framstående predikanter, brukade legenden som ett exemplum i slutet av 1400-talet (Edgren, s. 64, 195). Enligt den medeltida versionen målade målaren Maria så vacker han kunde, men djävulen så ful som möjligt. Då målaren vägrade att försköna hans bild började djävulen riva ner den ställning målaren stod på i kyrkan. Då ropade målaren på Marias hjälp varpå hon sträckte ut

sin hand och höll fast honom till dess folk i kyrkan kunde hjälpa honom ner.

Detta är tillika ett av de Mariamirakler som återgavs i Hattula och Lohja kyrkor i Åbo stift i Finland kort före reformationen och som behandlas i en doktorsavhandling av konsthistorikern Helena Edgren. Målningarna som är unika i Skandinavien uppmärksammades av forskningen redan 1870 och i Icopost 1979 behandlade Anna Nilsén "Marias underverk i Hattula och Lohja". Edgren har granskat bilderna på nytt med hjälp av de medeltida mirakelsamlingarna i Europa och i åtskilliga fall korrigerat tidigare tolkningar, medan hon i andra fall kunnat bekräfta dem.

Edgren har satt in mirakelberättelserna i ett märkligt ramverk av kringssyn och lärdom. Den rent konstvetenskapliga insatsen bleknar nästan i jämförelse med kontexten, som vittnar om en ingående förtrogenhet med medeltida teologi och dess skiftningar. I Sverige är det bara Oloph Odenius studier som rört sig på samma nivå, men likväl inte varit av samma format.

Helena Edgren tecknar i inledningskapitlet Mariakulten från fornkyrkan till senmedeltiden på grundval av de skriftliga källorna. Därefter beskriver hon mirakelberättelsernas allmänna karaktär för att i påföljande kapitel fokusera direkt på Mariamiraklen och deras utveckling på kontinenten och i Norden.

Först i fjärde kapitlet beskrivs de finska målningarna som är baserade på elva olika mirakelberättelser. Edgren ger därpå en översikt av tidigare forskningsinsatser för att i följande avsnitt själv analysera bildmotiven. I ett slutkapitel

diskuteras bl.a. bildernas datering och tillkomst samt andra bakgrundsfakta som läsaren egentligen behöver tidigare.

Dispositionen är klar och logisk men bereder likväl läsaren lite besvär genom att bildbeskrivningen och bildanalysen har särskilts. Man måste med andra ord ständigt bläddra fram och tillbaka och bildtexterna blir i många fall inte begripliga förrän man hunnit till analysavsnittet. Bilderna är i flera fall dubblerade, vilket verkar överflödigt. Färgbilderna visar sin totala överlägsenhet över de svartvita bilderna.

Helena Edgren har alltså i korpusavsnittet tagit spjörn mot föregående forskning, men utan att i onödan nedvärdera tidigare insatser. Hon visar att bild- och textstudier måste gå hand i hand om man restiöst skall kunna förklara målningarna. Man får inte utgå ifrån att målarna missförstått den muntliga eller skriftliga mirakelberättelsen. Innan dessa gavs ut av trycket spreds de dock i ett stort antal avskrifter, vilket medfört variationer, som i sin tur kan ha påverkat bildframställningarna.

Trots att målningarna i Hattula och Lohja är senmedeltida har Edgren inte kunnat påvisa några bildförlagor. Anna Nilsén och Tove Riska har rentav menat att sådana inte funnits. Likheten mellan bilderna i de båda kyrkorna tyder dock på att det funnits gemensamma förebilder. Edgren gissar att målningarnas donator kunnat förse målaren med lämpliga förlagor (s. 192). Hon framlägger även utomfinska bildexempel bl.a. rörande miraklet med målaren som målade djävulen (s. 157, 174, 182 ff.). Jag är i likhet med Edgren helt övertygad om att bildförlagor funnits till målningarna i Hattula och Lohja.

Även om Edgren ingående beskriver Mariakultens utveckling har hon avstått från att behandla den gängse Mariaikonografin. Avhandlingen är helt inriktad på de mirakler som tillskrivits Maria efter hennes himmelsfärd. Att även skyddsmantelmadonnan, en av de klassiska Mariaframställningarna, behandlas beror på att motivet bottnar i ett Mariamirakel. Ett bildmotiv som visar hur djävulen skriver upp vad kvinnorna skvallrar om i kyrkan går också tillbaka på ett Mariamirakel (s. 140), vilket tidigare inte varit bekant. Här saknar jag dock hänvisning till Robert Wildhabers forskning (Das Sündenregister aus der Kuhaut, FFC 163, Helsinki 1955) liksom till Holger Rasmussens komplement från nordiskt område i festskriften till Matthias Zender i Bonn 1972. Också detta exemplum har fortlevat

i den muntliga traditionen (jfr Kronobergsboken 1970, s. 53 f.).

Mariamiraklerna ger oss en inblick i medeltidens livsform, som inte ställde sakralt och profant mot varandra utan förmådde hämta lärdom också av en lycklares bolltrick. Den helige Franciscus lär t.o.m. ha kallat bröderna i sin orden för *joculatores dei* (s. 114).

Edgrens omtolkningar har i ett par fall möjlighets tack vare en samling isländska mirakelberättelser, som utgavs redan 1871 av C. R. Unger, men som tydligen fallit i glömska. Det gäller "The Miserly Priest in Purgatory" (s. 117 f.) som felaktigt tolkats som Lazarus i Abrahams sköte och "The writing devils" (s. 140).

Ett annat exempel på Edgrens omtolkning är framställningen av klockringning på kalkmålningarna i Hattula och Lohja. De var okända för mig då jag publicerade min avhandling om Klockringningsseden i Sverige (1958). Bilden i Hattula har jag däremot senare använt som illustration till själaringning (Livets högtider 1978, s. 202). Nu tolkar Edgren båda bilderna som Angelus, den klockringning som under högmedeltiden infördes till Marias ära, och som i Skåne in på 1900-talet kallades "Mareklocka". Vad gäller bilden i Lohja är detta sannolikt eftersom en grupp adoranter utanför klockstapeln tycks vara i färd med att bedja sitt "Ave Maria". I Hattula tycks klockan snarare vara en domsklocka, som väcker de avsomnade i sin nakenhet ur gravens sömn, att stå till svars för sina gärningar vid den yttersta domen. Detta stämmer väl med den isländska homilibokens allegoriska tolkning av klockorna som Guds basuner, "Tubae dei". Att det likväl kan finnas ett samband med Maria gör Edgren troligt genom att lyfta fram det tillägg till Ave Maria som introducerades under senmedeltiden med orden "ora pro nobis peccatoribus nunc et in hora mortis nostrae" (s. 149).

De flesta miraklerna visar indirekt Marias betydelse just i dödsstunden, då den sista kampen om människosjälens utkämpades. Via den medeltida syndasystematiken kommer Edgren in på *Ars moriendi*-böckerna som spreds med boktryckarkonsten och även kunde vara illustrerade. Edgren exemplifierar med en inkunabel i Bibliothèque nationale i Paris (fig. 51). Det har däremot förbigått henne att illustrationerna brukats som bildförlagor till kalkmålningar på nordisk mark. Redan Hans Hildebrand insåg sammanhanget vid restaureringen av målning-

arna i Solna kyrka (Upplands Fornminnesförenings tidskrift IV, 1875, s. 52) och lät restauratören fylla i de utplånade texterna i bildbanden med hjälp av ett tyskt exemplar av *Ars moriendi* ur Weigels samling i Leipzig. Redan dessförinnan hade N. M. Mandelgren avbildat dödssviten i Solna i *Monuments Scandinaves*.

Helena Edgren har givit sin avhandling den samlade rubriken "Mercy and Justice". Mercy blir en sammanfattning av Marias himmelska roll som förebedjerska inför sin son eller inför Gud Fader, som upprätthållare av den gudomliga rättvisan. Tankelinjerna skymtar fram här och var i avhandlingen, men författarinnan har inte knutit ihop trådarna i slutkapitlet som man hade väntat. Hon utgår trots allt ifrån ett material – bilderna i Hattula och Lohja – inte från en teologi.

Helena Edgrens avhandling ger utöver det sakliga innehållet en fördjupad insikt om medeltidens internationella kontaktfält. Den romersk-katolska kyrkan överbyggade både gränserna mellan folk och nationer, mellan tiden och evigheten. Det öppna Europa som kanske på nytt kan bli en verklighet lär dock snarare präglas av Justice än av Mercy.

Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne. Red. av *Lena Gerholm*. Medverkande: Billy Ehn, Britta Lundgren, Anders Gustavsson, Gösta Arvastson, Mats Lindqvist, Åke Daun, Mats Hellspong, Karl-Olov Arnstberg, Barbro Klein, Sven B. Ek, Birgitta Skarin-Frykman, Nils-Arvid Bringéus, Jonas Frykman, Beatriz Lindqvist och Orvar Löfgren. Carlssons Bokförlag. Stockholm 1993. 263 s.

Vad är det för mening med etnologin? Denna självvransakande fråga har Lena Gerholm ställt till femton akademiskt verksamma ämneskollegor. Fjorton av dessa har i artikelform funderat kring varför de valt banan som folklivsforskare, vilka deras förebilder varit, hur ämnet förändrats och vad ämnet kan ge. Den femtonde etnologen, Jonas Frykman, har undvikit att skriftligen leverera sin berättelse, varför Lena Gerholm istället valde att intervjua honom. Bakom projektet ligger en önskan om att förstå ämnets betydelse. Vad motiverar den etnologiska kunskapsproduktionen i en värld av krig, svält och

miljökatastrofer? Varför ska någon lyssna på etnologerna?

Det är en lättläst och trevlig bok. Anekdoter presenteras i samklang med ämnesmässiga insikter och utsikter och som läsare färdas man kors och tvärs på en vindlande vandring genom fem decenniers etnologi. Tonen är avspänd, men mellan raderna antyds meningsskiljaktigheter och upplevda orättfärdigheter. Författarnas förmåga att i artiklarna ledigt hänvisa till personer, platser och studier av betydelse för ämnet ger framställningarna ett lätt esoteriskt intryck, och karaktären av levnadsberättelser gör dem svåra att bedöma, ett liv låter sig ju sällan recenseras. Däremot bjuds läsaren att fundera och reflektera kring det etnologiska ämnet: vad är det för något och vilka är dess möjligheter?

Att bli etnolog är inget kall. Det är snarare slumpen och tillfälligheterna som lett till en yrkeskarriär som folklivsforskare. Flera av skribenterna valde ämnet för att komplettera studierna i andra humanistiska ämnen, såsom historia, arkeologi och religionshistoria. Mötet med folklivsforskningen blev en omvälvande upplevelse. Här fanns ett ämne som gav ett mänskligt ansikte åt en ganska färglös historia, som gav mer kött än de arkeologiska benresterna, som riktade sökarljuset mot vardagen runtomkring och som i slutändan ledde till självinsikt. Alla etnologer tycks efter påbörjade studier sett på omvärlden med nya, friska och kritiskt granskande ögon. Ämnet tilltalade nyfikenheten hos de blivande forskarna. Man tyckte att det var kul. Det blev det "frihetspass", för att citera Mats Hellspong, som gjorde det möjligt att närma sig människor med högst privata frågor. Det var också ett ämne där det genom ämnesval och forskningsutgångspunkter fanns möjlighet till ett politiskt ställningstagande. Samtidigt bör påpekas att de som gick in i etnologin inte gjorde det förbehållslöst. Upptäckarglädjen kombinerades ofta med en vilja att förändra och driva folklivsforskningen in i nya banor. Det var möjligheterna, inte det utforskade som lockade. Det etnologiska ämnet blir, här, sällan något i sig, utan resultatet av vad olika forskare, eller grupper av forskare, vid olika tidpunkter angett som viktigt i ämnet.

Under 1960- och 70-talen förändrades folklivsforskning och blev etnologi, och den nyorienteringen är i fokus. Var författarna inte delaktiga, så är man en i kullen efteråt, eller en av